

Bart Leeuwenburgh

**DE BETOVERDE WERELD
VAN BALTHASAR BEKKER**

Boom - Amsterdam

Deze uitgave kon mede tot stand komen dankzij de zeer gewaardeerde financiële ondersteuning van de Coornhert Stichting en de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting.

Afbeelding omslag: De Lucifer van Luik (foto: Michel Saive); Detail van schilderij Zondvloed door Jan Nagel, ca. 1600 (Frans Hals Museum, Haarlem, bruikleen van een particuliere collectie. Foto: Margareta Svensson)

Omslagontwerp: Suzan Beijer

Ontwerp binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

© 2023 Bart Leeuwenburgh en Boom uitgevers Amsterdam

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2444 676 6

NUR 680

www.boomgeschiedenis.nl

•

I N H O U D

INLEIDING 7

De Betoverde Wereld | Een kantelend wereldbeeld | Studeren in Groningen en Franeker | Een zeergeleerde eigenwijze predikant | Radicale cartesianen | *De Vaste Spysse der Volmaakten* | *Onderszoek van de Betekeninge der Kometen* | Er even tussenuit | *Uitlegginge van den propheet Daniël* | Een betoverde wereld | Conclusie | Noten

DE BETOVERDE WERELD 79

- **Inleiding op het gehele werk, en in het bijzonder het eerste boek** 81

- **De geschiedenis van God, de Duivel en de geesten** 99
[EERSTE BOEK – *Waarin de overtuigingen en gebruiken van alle volkeren staan beschreven, die zij ooit met betrekking tot God en de geesten gehad hebben en nog steeds hebben.*]
 - Wat de Duivel zoal niet vermag 101
 - Het geloof van de heidenen 107
 - Wat wij geloven 109
 - De macht van de Duivel 116

- **Het werk van de Duivel** 133
[VIERDE BOEK – *Waarin het bewijs op grond van de ervaring tot op de bodem wordt uitgezocht.*]
 - Vrij van vooroordelen 135
 - De krachten van de natuur 137

Het bedrog van de zintuigen	152
Wiskundige wonderen en menselijke manipulatie	158
Trek geen overhaaste conclusies	165
Duivels zelfbedrog	175
De bezeten papegaai	177
Spelden plassen in Kampen	183
Demonisch dansen in Loudun	195
Duivelse witte wijven	208
Het duivelse stokje van de tovenaar	229
De rattenvanger van Hamelen	232
De wichelroede van Jacob Aymar	242
Bezeten weeskinderen	258
Bevallen van de Duivel	274
Duivelskunsten te Blokula	283

SUPPLEMENT 291

Verantwoording en dankwoord	293
Inhoudsopgave <i>De Betoverde Wereld</i>	297
Heldere samenvatting	307
<i>Van de volledige inhoud van de vier boeken, de bedoeling van de schrijver en de wijze waarop hij te werk is gegaan.</i>	
<i>Inleiding op het eerste boek</i>	
<i>Algemeen bericht met betrekking tot de twee eerstvolgende boeken</i>	
<i>Aparte inleiding op het tweede boek</i>	
<i>Inleiding op het derde boek</i>	
<i>Inleiding op het vierde boek</i>	
Bibliografie	345
Beeldverantwoording	356

INLEIDING

*Heer Bekkers konstig pen-penceel,
Doorlugtig in berugte streken,
Schetst op 't papiere Tafereel,
Hoe zeer het elk mag tegenspreken,
Een schilderij, een werkstuk, dat
In duurzaamheit nooit zal bezwijken,
Maar als een hoggeagte schat,
De beste boekekas verrijken.
ô Flonkerende diamant!
Hoe blaakt uw glans in 't vaderlandt?!*

De Betoverde Wereld

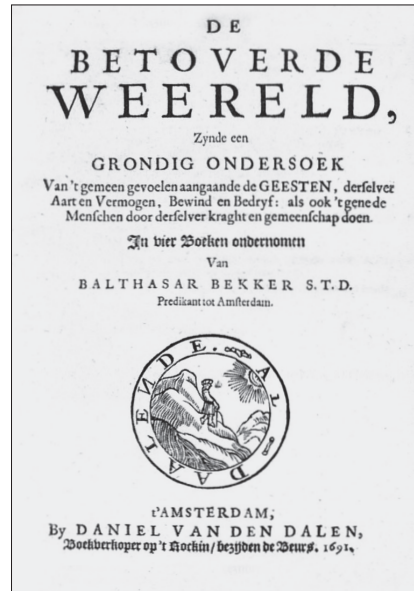
Dit boek bestaat uit een hertaalde bloemlezing van *De Betoverde Wereld*, een omvangrijke publicatie, geschreven door de Amsterdamse predikant Balthasar Bekker (1634-1698). *De Betoverde Wereld* verscheen in 1691. Het gehele werk mondde uiteindelijk uit in vier boeken. De eerste editie van de eerste twee boeken werd in een oplage van 750 exemplaren in octavoformaat op 20 april 1691 in Leeuwarden gepubliceerd bij de drukker en uitgever Hero Nauta (1650-1716). Echter, gedreven door commercieel gewin had Nauta achter Bekkers rug om al vóór de officiële publicatiedatum ongecorrigeerde en incomplete versies uitgegeven. Toen Bekker hier tot zijn schrik achter kwam, brak hij met Nauta en ging vervolgens in zee met de Amsterdamse drukker en boekhandelaar Daniël van Dalen (geboorte- en sterfdatum onbekend) op het Rokin, die datzelfde jaar een herziene editie van de eerste twee boeken in kwarto uitgaf. Deze kwarto-editie werd in 1691 maar liefst viermaal herdrukt. In 1693 volgden nog twee herdrukken. De totale oplage van alleen deze editie kwam al uit op 8000 exemplaren.

De eerste volledige editie, dat wil zeggen inclusief het derde en vierde boek, werd ook in 1693 gepubliceerd, eveneens bij Van Dalen. Bij het schrijven van het derde en vierde boek tussen 1691 en 1693 nam Bekker ook de gelegenheid te baat om sommige passages van de eerste twee boeken te herzien.²

De rode draad in *De Betoverde Wereld* bestond uit de bestrijding van het geloof dat de duivel, goede en kwade geesten (oftewel duivels en engelen) en heksen en tovenaars zich bemoeiden met en invloed uitoefenden op het dagelijkse

leven van mensen.³ Dit in pakweg 500.000 woorden tot in detail uitgewerkte destijds uiterst controversiële hoofdargument bracht een ware stortvloed van ongeveer 300 kritische publicaties op gang, geschreven door een bonte stoet van voor- en tegenstanders van Bekkers argumentatie. De latere kerkhistoricus en bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek, Willem Knuttel (1854-1921), had rond 1900 al 140 publicaties weten te inventariseren, hetgeen hem inspireerde om ook een biografie te schrijven: *Balthasar Bekker. De bestrijder van het bijgeloof* (1906).⁴

De meeste publicisten die zich geroepen voelden om naar aanleiding van *De Betoverde Wereld* in de pen te klimmen, waren verklaarde tegenstanders, maar ze vormden zeker geen homogene groep. Zo bevonden zich onder hen serieuze theologen die de geachte auteur middels een volumineus werk van honderden pagina's in detail op academische wijze van repliek dienden, maar verschenen er ook anonieme vlugschriften, zogeheten pamfletten, van hevig verontwaardigde predikanten en kerkgangers van overwegend orthodoxe snit, die zich veelal bedienden van retorische middelen en ad hominems om de 'ongodist' Bekker voor eens en voor altijd zijn plek te wijzen. Deze

De editie uit 1691

spectaculaire start bezorgde het boek de reputatie van een gerucht-makende bestseller. Dat tumultueuze begin kreeg een vervolg met een reeks herdrukken en vertalingen in het Duits (1693 en 1781-1782), het Frans (1694) en het Engels (1695). Vooral vanwege de grote ophef die *De Betoverde Wereld* in eerste instantie veroorzaakte, wordt het boek in hedendaagse overzichtswerken en artikelen in gespecialiseerde academische tijdschriften nog altijd beschouwd als een van de belangrijkste en meest controversiële publicaties van de vroege verlichting in Europa.⁵ Hoewel Bekker in de jaren daarna, tot aan zijn dood op 11 juni 1698, ook nog andere werken heeft gepubliceerd, zoals *Herstelde Predikbeurten* (1694) en *De Leere der Gereformeerde Kerken van de Vrye Nederlanden* (1696), is *De Betoverde Wereld* hoe dan ook als de culminatie van zijn intellectuele ontwikkeling en als zijn magnum opus te beschouwen.⁶

Om te kunnen begrijpen waarom de publicatie van *De Betoverde Wereld* destijds zoveel ophef veroorzaakte, is het noodzakelijk om een beeld te krijgen van de specifieke zeventiende-eeuwse intellectuele context waarbinnen Bekker opereerde. En vanzelfsprekend geeft een nadere kennismaking met de auteur ook meer uitzicht op de achtergrond van het boek. De inleiding op deze bloemlezing biedt uit de aard der zaak niet genoeg ruimte voor een uitputtende biografie, maar stelt wel een aantal belangrijke gebeurtenissen uit Bekkers leven aan de orde die, net als bij de vensters van de historische canon van Nederland, zowel wat meer licht werpen op zijn intellectuele ontwikkeling als enig inzicht geven in de context waarbinnen hij werkte.

Een kantelend wereldbeeld

Bekker werd op 20 maart 1634 geboren in Metslawier, een dorp in Friesland. Verschillende gebeurtenissen rond zijn geboorte zouden de pasgeborene later aan het denken zetten. Om maar eens iets te noemen: op 18 augustus 1634 werd de Franse katholieke priester Urbain Grandier uit het dorp Loudun (zestig kilometer ten noordwesten van Poitiers) door de gerechtelijke autoriteiten tot de brandstapel veroordeeld omdat hij de zusters van het aldaar gevestigde ursulinenklooster zou hebben betoverd.⁷ En op 20 juni 1633 was de Italiaanse natuurfilo-

soof Galileo Galilei (1564-1642) door een inquisitoriale commissie van de katholieke kerk veroordeeld tot een levenslang huisarrest, omdat hij in zijn in 1632 gepubliceerde *Dialogo* een door hem ten tonele gevoerde fictieve gesprekspartner, Salviati, durfde te laten beweren dat de aarde om de zon draaide, en niet andersom.⁸ Aangezien volgens het aristotelische kosmologische wereldbeeld de onbewogen aarde in het middelpunt van het heelal stond, was dit volgens het Vaticaan een ontoelaatbare ketterse gedachte. Maar rond Bekkers geboortjaar schuurde het ook dichters bij huis op het raakvlak van geloof en natuurfilosofie.

In 1628 had zich in de Republiek een Franse natuurfilosoof gevestigd, René Descartes (1596-1650), die in twee nog niet gepubliceerde boeken, *Le Monde* en *l'Homme*, een compleet nieuw natuurfilosofisch systeem had uitgedacht. Door Galilei's veroordeling zag Descartes vooralsnog af van publicatie, maar vier jaar later durfde hij het wel aan om in Leiden een eerste editie te publiceren van zijn *Discours de la Méthode* (1637), waarin hij zo helder en duidelijk mogelijk zijn wetenschapsfilosofische methode en metafysica wereldkundig maakte.⁹ Pakweg vijftig jaar later zou Bekker zich bij het schrijven van *De Betoverde Wereld* in zijn argumentatiewijze en wetenschappelijke onderbouwing laten inspireren door Descartes.

Waar bestonden die methode en metafysica van Descartes nu in grote lijnen uit? En waarom werden die als ondermijnend ervaren voor het destijds gezaghebbende aristotelische wereldbeeld? Toen Descartes als achtjarige jongen door zijn vader naar het jezuïeten-college in het Franse La Flèche werd gestuurd, kregen studenten aan alle universiteiten in Europa nog onderwijs dat voornamelijk in het teken stond van de natuurfilosofie van Aristoteles (384-322 v.Chr.). Tegelijkertijd werd rond die tijd uit allerlei empirisch en experimenteel onderzoek, zoals dat van Galilei, steeds duidelijker dat Aristoteles er toch wel vaak naast had gezeten, waardoor allengs het gezag van 'De Filosoof' aan kracht inboette. Vanzelfsprekend speelden niet alleen Galilei en Descartes een rol in dat erosieve proces. Samen met talloze andere natuurfilosofen brachten zij een beweging op gang die wij in retrospectief de wetenschappelijke revolutie zijn gaan noemen. Misschien is het beter om het een wetenschappelijke evolutie te noemen, aangezien die revolutie bijna honderdvijftig jaar duurde,

grofweg gerekend vanaf de publicatie van *De Revolutionibus Orbium Coelestium* in 1543 van Nicolaas Copernicus (1473-1543) tot aan 1687, toen Isaac Newton (1643-1727) zijn *Philosophia Naturalis Mathematica* publiceerde.¹⁰

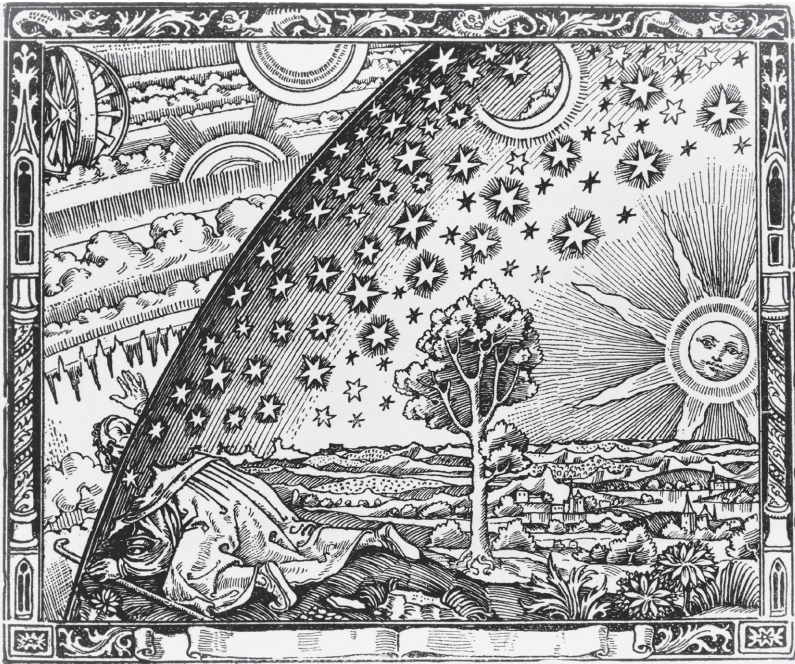
Typend voor die periode was dat de boekenwijsheid van de klassieke Griekse wijsgeren uit de oudheid en de scholastieke geleerden uit de middeleeuwen steeds minder als betrouwbare bron voor kennis werd beschouwd.¹¹ Wat kwam daarvoor in de plaats? Men ging de natuur zelf observeren. Het bereik van die observatie werd enorm vergroot door de uitvinding en verdere perfectionering van de eerste telescopen en microscopen. Alle waarnemingen werden nauwkeurig en gedetailleerd geregistreerd. Door het uitvoeren van controleerbare - en dus herhaalbare - wetenschappelijke experimenten en het beschrijven van die experimenten in wiskundige formules, werden steeds meer natuurkundige processen op een systematische wijze in kaart gebracht. Dankzij de combinatie van experimenteel onderzoek en wiskundige formalisering werd grote vooruitgang geboekt in het vakgebied dat toen nog natuurfilosofie heette en nu natuurkunde wordt genoemd. Wiskunde werd de taal van de natuurfilosofie. Door de grote successen die werden behaald vroeg men zich af of die wiskunde buiten het vakwetenschappelijke terrein van de natuurfilosofie ook de andere wetenschappen ten goede zou kunnen komen. Kortom, de wiskundige methode ging model staan voor wat goede wetenschap was.

Descartes, die niet geheel toevallig behalve natuurfilosoof ook wiskundige was, verhief die stelregel tot leidraad toen hij zijn filosofie uitdacht. Doordrenkt van het streven om zijn ideeën zo helder (*claire*) en welonderscheiden (*distincte*) als maar mogelijk te verwoorden, was niet alleen zijn schrijfstijl, maar ook zijn argumentatiewijze een afspiegeling van een volledig op de wiskunde georiënteerde werkwijze. Tegelijkertijd was de wiskunde voor hem geen doel op zich. Het was een middel om een doel te bereiken: absolute en onbetwifelbare kennis. Hoewel hij wel degelijk ook empirisch en experimenteel onderzoek verrichtte, verliet hij zich bij de vormgeving en beargumentering van zijn filosofie dus vooral op de wiskunde, met name omdat hij de zintuiglijke waarneming wantrouwde. Vandaar dat hij de geschiedenis is ingegaan als een rationalistische filosoof, als iemand die zich in

René Descartes - schilderij door Frans Hals (1648)

zijn zoektocht naar de waarheid vooral verliet op de rede, op logisch redeneren, op de logica van de wiskunde. Dit in tegenstelling tot meer empiristisch georiënteerde filosofen, die meer vertrouwen stelden in de zintuiglijke waarneming als bron voor ware kennis. Descartes was daar juist minder enthousiast over. Wat wij waarnemen, blijkt volgens hem vaak juist helemaal niet, of slechts ten dele, 'waar' te zijn. Dat komt doordat wij met onze beperkte zintuigen slechts de oppervlakte van de verschijnselen zien en niet kunnen doordringen tot de onderliggende fundamentele processen die volgens wiskundige patronen verlopen en derhalve ook in wiskundige formules kunnen worden

Aristotelisch wereldbeeld - houtgravure door onbekende maker uit *L'Atmosphère: Météorologie Populaire* van Camille Flammarion (1888)

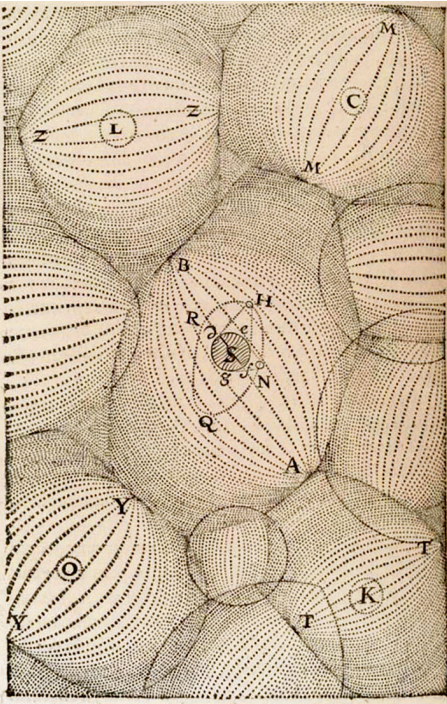
samengevat.¹² De fout die aristotelici volgens hem maakten, was dat ze in hun poging om die onderliggende processen te beschrijven hun toevlucht zochten tot de constructie van een van de werkelijkheid losgezongen filosofisch systeem, dat bestond uit allerlei duistere metafysische termen, bijeengehouden door ondoorzichtige speculatieve verbanden en discutabele vooronderstellingen.

Die voor ons inmiddels ietwat wereldvreemde aristotelische kosmologie, fysica, metafysica en daarmee vervlochten theologie zag er sterk vereenvoudigd als volgt uit. Ten eerste werd er een fundamenteel onderscheid gemaakt tussen wat zich afspeelde boven de concentrische cirkel waarbinnen de maan bewoog, het zogeheten 'bovenmaanse' of 'hemelse', en wat zich daaronder afspeelde in het gebied van het 'ondermaanse', waar in het middelpunt zich de aarde als het onbeweeglijke centrum van het heelal bevond. De aarde bestond uit vier elementen: aarde, water, lucht en vuur. In het bovenmaanse draaiden de hemellichamen met verschillende snelheden rond in steeds

grotere concentrische sferen. De vier elementen van het ondermaanse werden beschouwd als veranderlijk en vergankelijk, en alle materie in het bovenmaanse bestond louter uit één onvergankelijk wezenlijk element, dat in alle ondermaanse elementen ook als vijfde element aanwezig was, de zogeheten *quinta essentia* (het vijfde wezen). Daarnaast had alle dode en levende materie op aarde niet alleen een materiële eigenschap, bestond ze niet alleen uit stof, maar had ze ook een vorm. Die combinatie van stof en vorm werd ‘substantie’ genoemd. En de stof manifesteerde zich altijd in bepaalde vormen, de zogeheten wezenlijke substanties. Daarnaast hadden substanties ook nog negen niet-wezenlijke, zogeheten ‘accidentele’ (toevallige) eigenschappen, te weten kwantiteit, kwaliteit, betrekking, plaats, tijd, positie, toestand, activiteit en passiviteit. In plaats van het geloof in één ‘bewegende oorzaak’ – ons idee van causaliteit, opgevat als de wet van oorzaak en gevolg – voor allerlei waarneembare veranderingen in de natuur, geloofde men dat er nog drie andere oorzaken waren, te weten een ‘formele oorzaak’, een ‘stoffelijke oorzaak’ en een ‘doeloorzaak’.

Alle levende wezens waren bezielde, maar niet alle bezielde wezens bezaten dezelfde ziel. Planten hadden alleen een vegetatieve ziel, dieren hadden naast een vegetatieve ook een sensitieve ziel, en de mens had als kroon op Gods schepping als enig levend wezen een driedelige ziel door de toevoeging van een rationeel onsterfelijk zielendeel. Vandaar dat planten en dieren niet in de hemel of de hel kwamen: zij hadden geen rationeel zielendeel. Alles wat bestond, zowel het onder- als het bovenmaanse, was geschapen en van een essentie en bestemming voorzien door God. De essentie van een willekeurige substantie was af te lezen aan de vorm die het had aangenomen. Zo manifesteerden levende vormen zich als door God geschapen soorten. Alles wat bestond werd geacht te streven naar de vervolmaking van de door God gegeven essentie en voorbestemming. De mens was in dat licht voorbestemd om zich door zijn unieke onsterfelijke rationele zielendeel te laten leiden.¹³

Het hiervoor in vogelvlucht geschetste aristotelische wereldbeeld verving Descartes door een nieuwe sterk vereenvoudigde metafysica, die zich, in tegenstelling tot de geatrofieerde aristotelische systematiek, veel beter liet rijmen met de laatste bevindingen van het toenmalige natuurfilosofische onderzoek. Dat cartesiaanse alternatief

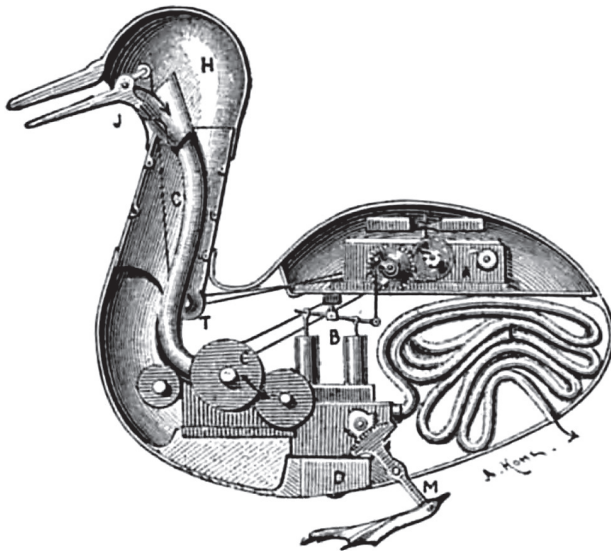

Het universum als plenum volgens Descartes

zag er grofweg als volgt uit: het universum bestond niet meer uit een onder- en bovenmaans deel, maar uit niets anders dan onvergankelijke, oneindig deelbare grootheden, zogeheten materiedeeltjes. Omdat onze zintuiglijke vermogens beperkt waren, konden wij van het gehele spectrum aan bestaande materiedeeltjes alleen de grootste deeltjes met het blote oog waarnemen. Die kleinste materiedeeltjes onttrokken zich weliswaar aan onze waarneming, maar waren er wel degelijk. Overall was materie, nergens was er 'lege ruimte'; een vacuüm bestond in zijn metafysica niet, dat was als

het ware een in één woord gevangen *contradictio in terminis*. Het universum was een plenum, letterlijk 'vol' met materie. Lucht bestond volgens hem ook volledig uit materiële deeltjes, zij het dat ze heel klein en fijn van structuur waren en oneindig dicht op elkaar gepakt zaten. Er bestonden naar zijn overtuiging ook geen vier oorzaken in de natuur, maar slechts één, te weten causaliteit, dus alleen de 'bewegende oorzaak' uit de fysica van Aristoteles bleef in zijn systeem gehandhaafd. De onderling zintuiglijk waarneembare verschillen tussen subjecten of objecten waren oppervlakkig. Of het nu om mensen, mieren, water, vuur, hout, ijzer, rubber of diamant ging, de fundamentele structuur bleef dezelfde. Die oppervlakkige verschillen werden door niets anders veroorzaakt dan verschillen in vorm en grootte van materiedeeltjes, die te klein waren om met het menselijke blote oog waar te nemen. Dat was waaruit alle levende en dode materie bestond. Descartes was het nog wel met Aristoteles eens dat dode materie niet

bezield was, maar hij weersprak dat planten een vegetatieve ziel hadden en dieren ook nog eens sensitief bezield waren. Dat was onzin, volgens Descartes: het enige wezen op aarde dat bezield was, was de mens. Vandaar dat de mens ook kon denken, en planten en dieren niet. Planten en dieren werden door Descartes gereduceerd tot louter materie in beweging. Alleen de mens had een eeuwige ondeelbare rationale ziel, die bij het overlijden het lichaam verliet. Descartes had daarmee een strikt onderscheid gemaakt tussen enerzijds een wereld die volledig en louter uit materie, uit 'uitgebreidheid' (materiedeeltjes) bestond, en anderzijds de wereld van het 'denken', dat zich afspeelde in de rationale ziel van de mens. De wereld spleet als het ware in tweeën in de mens. Immers, het gehele universum, zowel de dode als de levende materie, was zielloos en bestond derhalve louter uit 'uitgebreidheid' (*res extensa*). Maar de mens bestond als enige wezen in het universum uit beiden, dus uit zowel 'uitgebreidheid' als uit 'denken'

INTERIOR OF VAUCANSON'S AUTOMATIC DUCK.

A, clockwork; B, pump; C, mill for grinding grain; E, intestinal tube; J, bill; H, head; M, feet.

Het dier als machine - de *canard digérateur* van Jacques de Vaucanson (1739)

(*res cogitans*). Deze metafysische splijtzwam is de geschiedenis ingegaan als het cartesiaanse dualisme.¹⁴

Hoewel de cartesiaanse metafysica beter aansloot op – en ook een stimulans vormde voor – het toenmalige empirische en experimentele natuurfilosofische onderzoek, sloot deze rigoureuze herpositionering van filosofische vooronderstellingen niet op voorhand beter aan op het theologische wereldbeeld. Waren al die cartesiaanse nieuwigheden nog wel te rijmen met wat er in de Bijbel stond? Dat orthodoxe theologen en gezagsdragers uit zowel katholieke als protestantse kring de levensbeschouwelijke consequenties van zijn vernieuwende filosofie als kettters zouden kunnen opvatten, daar was Descartes zich maar al te bewust van. Niet voor niets was de aristotelische kosmologie en metafysica door de latere middeleeuwse kerkvaders, met name Thomas van Aquino (1225-1274), vakkundig geïntegreerd met het ‘Woord van God’ uit de Bijbel. God had de mens naar zijn evenbeeld geschapen. De mens was Gods belangrijkste schepsel. De mens leefde op aarde. Dat de aarde het onbeweeglijke centrum van het universum was, was dus geen toeval. Het begon er dus al mee dat Descartes net als Galilei durfde te beweren dat God niet de aarde, maar de zon in het centrum van het heelal had geplaatst. Dat riep allerlei nieuwe vragen op, bijvoorbeeld: was de zon voor God dan belangrijker dan de aarde? Hij had ons toch naar zijn evenbeeld geschapen? Was het dan niet logisch dat hij ‘zijn evenbeeld’ in het centrum van zijn schepping, dat wil zeggen op aarde, situeerde?

Voorals Descartes’ dualisme riep onder geleerde gelovigen veel nieuwe vragen op. Hoe kon er bijvoorbeeld een interactie plaatsvinden tussen het lichaam en de ziel van de mens als die werelden van ‘uitgebreidheid’ en ‘denken’ zo strikt gescheiden waren? Hoe hard Descartes bij leven ook zijn best deed om orthodoxe protestanten en conservatieve katholieken gerust te stellen – hij probeerde hen er op allerlei manieren van te overtuigen dat zijn filosofie net zo goed, en misschien zelfs wel beter, te rijmen was met het christelijke geloof –, zij bleven hem wantrouwen, bestrijden en wegzetten als een ketter. Hoewel enige decennia na zijn overlijden, in de jaren tachtig en negentig van de zeventiende eeuw, zijn filosofie aan de universiteiten in de Republiek, met name in kringen van meer ‘rekkelijke’, vrijzinnige, theologen, al wat meer geaccepteerd werd, bleef het cartesianisme

Thomas van Aquino - tempera op paneel door Carlo Crivelli (1476)

in orthodoxe kring een onverminderd slechte reuk houden. Dat Descartes' natuurfilosofie het metafysische fundament vormde voor de rationale kritiek die Bekker inbracht tegen het irrationele bijgeloof in *De Betoverde Wereld*, heeft er dus mede toe bijgedragen dat zijn cartesianisme door orthodoxe theologen als een stok werd gebruikt om de hond mee te slaan.